

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 340.15(477):(34.03:349.6)

А. Ю. Бойчук
кандидат юридичних наук,
суддя Приморського суду м. Одеси

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ПРИРОДИ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Актуальність теми дослідження пов'язана з двома причинами. По-перше, юридична відповідальність є найважливішим інститутом, який забезпечує додержання законодавства. У часи існування СРСР юридичну відповідальність розуміли як засіб захисту інтересів пануючого класу та представників творчої інтелігенції, з можливістю державного примусу до виконання його правових приписів. Значення цього інституту різко зростає в нинішніх умовах, системна криза яких охопила політику, економіку та соціальну сферу, сферу охорони природи сучасної України. По-друге, у вирішенні цього питання значну допомогу можуть надати радянський досвід використання цього інституту, теоретичні та практичні розробки вчених-юристів того історичного періоду. Розгляд результатів цих досліджень може суттєво допомогти вдосконалити чинне законодавство та уникнути помилок, які траплялися в природоохоронній сфері.

Аналіз публікацій показує, що наявну літературу слід розділити на два блоки. До першого з них можна вважати належними загальнотеоретичні праці науковців, присвячені інституту юридичної відповідальності, – Б. Т. Базілева, О. В. Зайчука, В. В. Мальцева, М. І. Матузова, Н. М. Оніщенко, А. С. Піголкіна, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скаун та ін. Друга група включає в себе дослідження, що їх в галузі охорони природи проводили такі вчені-фахівці: Ю. С. Волк, М. Д. Казанцев, О. С. Колбасов, Ю. І. Ляпунов, Г. В. Миронов, В. Л. Мунтян, П. Некіпелов, В. В. Петров, В. Д. Покутін, Г. В. Полянська, М. А. Сиродоев, Ю. С. Шемшученко та ін. При цьому праці, присвячені поняттю юридичної відповідальності за правопорушення проти природи в радянський період, розглядалися фрагментарно і потребують подальшої розробки.

Метою роботи є дослідження різних підходів до поняття та з'ясування ознак юридичної відповідальності у сфері охорони природи в радянський період.

Виклад матеріалів дослідження необхідно почати з того, що поняття «юридична відпові-

дальність» пройшло складний і суперечливий шлях свого розвитку. З цієї причини вирішення поставленого завдання потрібно почати з розгляду загальнотеоретичних робіт, які вплинули на доктринальні підходи, що використовуються у сфері охорони природи. На першому етапі становлення радянської моделі права юридична відповідальність розглядалася як соціально-правове явище, пов'язане з покаранням. Так, О. С. Іоффе і М. Д. Шаргородський визначали юридичну відповідальність у соціалістичному суспільстві як міру державного примусу [1]. Вчені трактували цей термін як засновану на засудженні поведінку правопорушника, що виражається у встановленні для нього певних негативних наслідків у вигляді обмеження особистого чи майнового порядку. Пізніше дане поняття поступово видозмінювалося, вдосконалювалося, але радянські вчені по-різному підходили до розуміння цього феномена. Так, С. М. Братусь вказував, що юридична відповідальність є «важливим інструментом примусу», який зобов'язує всіх громадян, посадових осіб дотримуватися законів соціалістичної держави [2, с. 20]. Інший науковець, М. І. Матузов, визначає юридичну відповідальність як один із видів соціальної відповідальності індивіда, головною особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням юридичних норм, за якими стоїть апарат примусу держави [3, с. 443]. У свою чергу Н. В. Іванчук вказує на те, що радянська модель передбачала відповідальність, яка безпосередньо пов'язана з правами та обов'язками громадян, з виконанням взаємно прийнятих зобов'язань різними суб'єктами, з рівнем розвитку правосвідомості, правової культури громадян у суспільстві, тобто це «певна міра свободи» [4, с. 10]. Інститут юридичної відповідальності, згідно з поглядом Б. Т. Базілева, – це загальний, комплексний за своїм змістом, своєрідний за структурою, охоронний за призначенням функціональний інститут права, що регулює деліктні відносини методом покарання правопорушників [5, с. 47]. На думку С. Л. Кондратьєвої, інститут юридичної відповідальності належить до групи

функціональних аспектів, що обслуговують різні галузі права і здійснюють регламентацію найважливіших і найістотніших положень, пов'язаних із притягненням правопорушників до юридичної відповідальності [6, с. 14].

Початок досліджень юридичної відповідальності у сфері охорони природи припав на 60-і роки минулого століття та знайшов відображення в працях М. Д. Казанцева, О. С. Колбасова, М. І. Краснова, В. С. Мунтяна, В. В. Петрова, Б. Г. Розовського, Ю. С. Шемшученка та ін. Ці вчені у своїх дослідженнях використовували класичний радянський підхід, для з'ясування сутності цього поняття доповнюючи його специфічними рисами, пов'язаними з особливостями правової охорони природи. Так, відомий радянський учений М. Д. Казанцев визначав юридичну відповідальність у сфері природи як відповідальність за шкоду, заподіяну природному середовищу у вигляді окремих ресурсів, а не в цілісному єдиному комплексі. У свою чергу В. В. Петров вказував на природоохоронну відповідальність як на несприятливі наслідки, закріплені в праві для правопорушників, що настають при порушенні вимог правових норм з охорони природи. Підсумовуючи погляди цих учених, можна зазначити, що радянська модель юридичної відповідальності за злочини проти природи становить собою юридичний обов'язок правопорушника пізнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать.

Характеристика юридичної відповідальності потребує розгляду її ознак, оскільки саме вони формують зміст цього поняття. Так, М. С. Малєїн характеризує юридичну відповідальність трьома ознаками: державний примус, засудження правопорушення і його суб'єкта та наявність негативних наслідків для правопорушника [7, с. 130]. Радянські вчені І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшин доводили, що основною і найістотнішою ознакою юридичної відповідальності є осуд правопорушника, оскільки ця категорія застосовується до осіб, які вчинили правопорушення [8, с. 14]. У свою чергу А. С. Піголкін виділяв такі ознаки юридичної відповідальності: є результатом правопорушення; становлять собою державний примус та вміщують у собі підсумкову оцінку діяльності суб'єкта правопорушення; тягнуть за собою настання негативних наслідків для суб'єкта правопорушення, передбачених санкцією правової норми; завжди реалізуються у встановлених законом процесуальних формах [9, с. 199]. Підсумовуючи ці погляди, можна сформулювати ознаки юридичної відповідальності за порушення проти природи, які діяли в часи існування СРСР.

По-перше, така відповідальність ґрунтується на нормах радянського права, є формально-визначеною, деталізованою та має загальнообов'язковий характер. По-друге, гарантується

радянською державою, пов'язана з виключною державною власністю на природні ресурси та з державно-владною діяльністю органів радянської влади. По-третє, забезпечується примусом або державним переконанням, діяльністю громадських організацій, спрямованою на пропаганду, збереження окремих природних об'єктів. По-четверте, наслідками юридичної відповідальності є осуд та покарання, в окремих випадках – державне схвалення, підтримка та заохочення. По-п'яте, здійснюється у визначеному радянським законодавством процесуальному порядку.

Наступним етапом дослідження є з'ясування змісту кожної з п'яти запропонованих ознак юридичної відповідальності.

І. Ґрунтується на нормах права. Юридична відповідальність у часи існування Радянської України була поділена на кримінальну та адміністративну, при цьому було відсутнє чітке розмежування між цими видами, а пізніше з'явилась цивільно-правова відповідальність у необхідності відшкодування збитків, заподіяних об'єктам природи. До числа джерел кримінальної відповідальності належали Кримінальні кодекси Радянської України 1922-го, 1927-го, 1960 р., які містили міри відповідальності за злочини проти деяких об'єктів природи. Адміністративна відповідальність базувалася на положеннях Адміністративного кодексу УСРР 1928 р., Кодексу про адміністративні порушення 1985 р. та інших джерел права у вигляді Указів Президії Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УСРР, Постанов Рад Народних Комісарів, Рад Міністрів, окремих комісаріатів, міністерств та відомств. У цих кодифікованих актах знайшли відображення норми, пов'язані з охороною природи, до складу яких належали штрафні санкції за правопорушення проти природи. Характерною особливістю радянського законодавства була та обставина, що ознака деталізованості не була повністю закріплена в нормах радянського законодавства. Наприклад КК УСРР 1922 р. визначав злочином лише такі об'єкти, як незаконна порубка лісу, незаконне полювання та рибна ловля, розробка надр; КК УСРР 1927 р. до їх числа вважав належними незаконну порубку лісу, розробку надр, рибний, звіриний промисел, полювання на морських котиків та морських бобрів, але ці норми не охоплювали всіх об'єктів природної сфери. Більш деталізованим характером та чіткістю відзначався Кримінальний кодекс УРСР 1960 р., який охороняв землю, водні об'єкти, пам'ятки природи, рослинний світ, тваринний світ. Таким чином, Кримінальні кодекси УСРР 1922-го, 1927 р., Адміністративний кодекс УСРР 1928 р. не охоплювали питання, пов'язані з охороною таких важливих природних об'єктів природного середовища, як земельні, водні ресурси, атмосферне повітря, об'єкти природно-заповідного фонду.

Ознака чіткості формулювань у багатьох випадках не була впроваджена в повному обсязі. Наприклад, ст. 83 Кримінального кодексу УСРР 1927 р. не вказує чітко визначеної кількості купленого незаконно зрубаного лісу, тобто законодавець не визначив, скільки дерев свідомо добутих шляхом самовільної порубки було куплено. У свою чергу ст. 199 Кримінального кодексу УРСР 1960 р., спрямована на охорону землі, не з'ясовує сутності дій, пов'язаних з порушенням націоналізації землі, але при цьому встановлює міри відповідальності. Натомість ознаку деталізації можна простежити на прикладі ст. 137 Кримінального кодексу УСРР 1927 р., у якій визначаються ознаки злочину, пов'язаного з незаконним полюванням у вигляді промислу в заборонений час, забороненому місці, недозволеним знаряддям, способами та прийомами. Загальнообов'язковість положень кримінальних кодексів забезпечувалась діяльністю органів внутрішніх справ УСРР, а заходи адміністративного впливу – рішеннями обласних, районних, міських Рад та їх виконкомів з конкретного кола питань, які передбачали накладання адміністративних стягнень за їх порушення.

II. Гарантується радянською державою, базується на виключно державній власності на природні ресурси, безпосередньо пов'язана з державно-владною діяльністю органів радянської влади.

Гарантіями з боку держави, як зазначає М. С. Строгович, є суворе і неухильне дотримання і виконання радянських законів усіма органами радянської держави, усіма установами і громадськими організаціями, посадовими особами та громадянами [10 с. 11]. Ця ознака ґрунтується на положенні, згідно з яким природні ресурси становили собою об'єкти виключної державної власності, які після Жовтневого перевороту згідно з рішенням II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів від 25–27 жовтня 1917 р. були націоналізовані. Таким чином, на державу покладалася охорона державної власності та право притягнення до юридичної відповідальності осіб, які порушили дане положення. Ця ознака знайшла своє відображення у ст. 199 «Охорона землі» Кримінального кодексу УРСР 1960 р., згідно з якою порушення закону про націоналізацію землі карається виправними роботами на строк від шести місяців до одного року або штрафом у розмірі до трьохсот карбованців.

Наявність державної власності вимагала організацію управління процесами використання збереження та відновлення природних ресурсів, що було пов'язано з діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування. Прикладом реалізації такої ознаки стала Постанова Ради Міністрів «Про затвердження Положення про державні заповідники Української РСР» від 5 жовтня 1962 р., згідно з якою встановлювалася

відповідальність за порушення режиму охорони таких об'єктів. Так, згідно з п. 21 за такі дії накладався в адміністративному порядку штраф на службових осіб у розмірі 50 крб, на громадян – до 10 крб. Як зазначалося в п. 23, громадяни та службові особи, винні в порушенні встановленого в державному заповіднику режиму з охорони природи, зобов'язувалися відшкодувати державному заповіднику всі збитки, заподіяні їхніми незаконними діями. У свою чергу п. 24 містив положення, згідно з яким про кожне правопорушення режиму заповідної території посадові особи мали складати протоколи чи акти про вчинене правопорушення, які протягом трьох днів надсилалися відповідній адміністративній комісії при виконкомі районної (міської) Ради депутатів трудящих.

III. Забезпечується примусом або державним переконанням, діяльністю громадських організацій, спрямованих на пропаганду збереження природних об'єктів. Поняття примусу у сфері охорони природи в часи існування СРСР становило собою метод здійснення державної влади у вигляді примусового, матеріального, психологічного впливу повноважних органів і посадових осіб держави на особу з метою спонукати, примусити до виконання норм соціалістичної законності. Прикладом такого підходу може бути Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про адміністративну відповідальність за порушення земельного законодавства» від 14 травня 1970 р., згідно з яким юридичні та фізичні особи несли адміністративну відповідальність за псування ґрунтів, забруднення їх виробничими та іншими відходами та стічними водами. Таким чином, службові особи промислових, комунальних та інших виробничих підприємств у примусовому порядку зобов'язувалися вживати обов'язкових заходів щодо поліпшення земель, охорони ґрунтів, ужиття протиерозійних заходів, збереження захисних лісонасаджень, протиерозійних споруд, а за порушення цих норм на службових осіб накладався штраф розміром до 100 крб. Іншою ознакою юридичної відповідальності є її забезпечення державним переконанням у необхідності збереження природи, яке базувалося на застосуванні методів впливу на свідомість, поведінку людей за допомогою вжиття роз'яснювальних та виховних заходів. У лісах установлювалися плакати, на яких містилися заклики до охорони природи, боротьби з пожежами, незаконними порубками, випускалися брошури із закликами до охорони природи та осудом осіб, які порушують законом установлені норми і правила, публікувалися матеріали стосовно необхідності збереження цінних видів тварин, птахів, риб, рослин.

IV. Наслідками юридичної відповідальності є осуд та покарання, в окремих випадках – державне схвалення, підтримка та заохочення. Питання

осуду скоєних злочинів проти природи та інших правопорушень посідали в ідеологічній системі Радянської України важливе місце. У той історичний період у газетах в журналах часто публікувалися матеріали стосовно фактів притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства про охорону природи. Такий метод, як покарання, становив собою захід державного примусу в радянські часи, який застосовувався у класичній формі від імені держави за вироком суду до особи, яка вчинила злочин, і полягав у передбаченому кримінальним законом обмеженні прав і свобод засудженого. Особливістю радянського законодавства в цій сфері було широке використання кримінальних санкцій у вигляді обмеження волі в порівнянні з використанням штрафів. Так, наприклад, у Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. питанням охорони природи присвячувалися ст.ст. 89, 90, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 199, 207, 228, які передбачали міру покарання у вигляді позбавлення волі чи виправних робіт. У змісті нормативно-правових актів, прийнятих у той історичний період, містилися норми, пов'язані із заохоченням. Так, згідно зі ст. 128 Лісового кодексу СРСР 1979 р. проводилося заохочення підприємств, установ, організацій, провідних лісових господарств та лісокористувачів за охорону лісів від незаконних порубок, хвороб, пожеж. Згідно з цією нормою вживалися заходи матеріального і морального заохочення тих лісокористувачів, хто раціонально експлуатував лісове господарство, поліпшував використання лісів. Згідно із ст. 49 Водного кодексу УРСР 1972 р. як заохочення водокористувачів у справі забезпечення раціонального використання й охорони вод установлюється низка заходів, зміст яких визначили рішення Ради Міністрів УРСР. У сфері охорони землі ст. 34 Земельного кодексу УРСР 1970 р. регламентує заходи заохочення землекористувачів у справі охорони земель і підвищення родючості ґрунтів шляхом установлення премій та складення подяк. Стосовно такого важливого об'єкту природи, як надра, згідно з Кодексом УРСР «Про надра» 1976 р. можуть бути встановлені заходи матеріального і морального заохочення користувачів надр, які стимулюють ужиття заходів для поліпшення використання надр і посилення їх охорони. У свою чергу Постанова Ради Міністрів СРСР «Положення про державну лісову охорону СРСР» від 22 березня 1950 р. № 1181 п. 35 до працівників державної лісової охорони за зразкову роботу, успіхи в соціалістичному змаганні, прояв ініціативи, винахідливості й самовідданості в боротьбі з лісопорушеннями та лісовими пожежами впроваджує такі заохочення: оголошення подяки; видача премії; нагородження цінними подарунками; нагородження почесною грамотою; занесення до Книги пошани, на дошку пошани; нагоро-

дження нагрудними знаками. Ознака підтримки знайшла своє відображення в Постанові Ради Міністрів УРСР «Про охорону природи на території Української РСР» від 3 червня 1949 р. [11]. Так, п. 6 зазначав, що необхідно зобов'язати Міністерство освіти УРСР посилити роботу з виховання дітей у школах у напрямі любовного ставлення до природи та її охорони. У свою чергу п. 7 зобов'язував Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР вживати необхідних заходів, спрямованих на поліпшення роботи краєзнавчих музеїв з вивчення ними природи свого краю та її охорони. Згідно з п. 9 Державне видавництво сільськогосподарської літератури України та видавництво «Радянська школа» зобов'язались забезпечити щорічне видання по 25 аркушів популярної літератури і плакатів з охорони природи за замовленням Українського товариства охорони природи.

V. Здійснюється у визначеному радянським законодавством процесуальному порядку. Ця категорія зазнала складної динаміки, бо в перші роки радянської влади в Україні використання чинного законодавства проводилося спрощеним процесуальним порядком, який ґрунтувався на широкому та необмеженому використанні жорстких мір покарання. Так, 14 липня 1921 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла Декрет «Про введення державної монополії на сіль». Згідно з п. 3 торгівля сіллю приватними особами у вигляді промислу заборонялася, а винні підлягали кримінальній відповідальності, яка в той історичний період означала їх передачу суду революційного трибуналу. Прийняття Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1922 р. стало початковим етапом становлення процесуального порядку шляхом притягнення винних у скоєнні злочинів проти природи до кримінальної відповідальності. Аналогічним чином Радянська модель базувалася на різного роду правилах, інструкціях, циркулярах, обіжниках в яких регламентувався порядок проведення заходів з реалізації норм юридичної відповідальності. Прикладом такого нормативно-правового акту який містив процесуальний порядок була сумісна Постанова Наркомюсту й Наркомзему УСРР від 22 червня 1928 р. «Інструкція як складати протоколи про лісові праволомства, заводити кримінальні справи на лісових праволомців та провадити дізнання». До змісту цього документу увійшло шість розділів, які регламентували порядок складання протоколів, надсилання їх до суду або райвиконкому, провадження дізнання, проведення обшуку, запобіжні заходи, розгляду справ нарсудами [12].

За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

I. Початок досліджень юридичної відповідальності в сфері охорони природи припав на

60-ті роки минулого століття при цьому науковці використали класичний радянський підхід стосовно сутності цього поняття доповнивши його особливостями правової охорони природи.

II. Сформульовано п'ять ознак цього феномену та наведені приклади нормативно-правових актів в яких вони знайшли своє відображення.

Література

1. Иоффе О. С. О системе советского права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский // Сов. гос. и право. – 1997. – № 6. – С. 102-112.
2. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – Москва: Юрид. лит., 1976. – 198 с.
3. Матузов Н. И. Теория государства и права: учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – Москва: Юрист, 2004. – 512 с.
4. Іванчук Н. В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Н. В. Іванчук. – Київ: КНУВС, 2007. – 21 с.
5. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность: теоретические вопросы: учеб. пособие / Б. Т. Базылев. – Красноярск: Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1985. – 120 с.
6. Кондратьева С. Л. Юридическая ответственность: соотношение норм материального и процессуального права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений / С. Л. Кондратьева. – Москва: Изд-во МГУ, 1998. – 23 с.
7. Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малейн. – Москва: Юрид. лит., 1985. – 192 с.
8. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – Москва: Юрид. лит., 1971. – 240 с.
9. Теория государства и права: учебник / А. С. Пиголкин, А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев [и др.]; под ред. А. С. Пиголкина. – Москва: Юрайт-Изд-т, 2005. – 613 с.
10. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. – Москва: Наука, 1966. – 190 с.
11. Про охорону природи на території Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1949 р. № 1432 // ЗП УРСР. – 1949. – № 11. – Ст. 40.
12. СЗ УРСР № 19 ст. 115.

Анотація

Бойчук А. Ю. Поняття та ознаки юридичної відповідальності за правопорушення проти природи в радянський період. – Стаття.

У статті розглянуто підходи радянських авторів до поняття юридичної відповідальності за правопорушення проти природи. Досліджено зміст п'яти ознак юридичної відповідальності, до числа яких належать: формальна визначеність; обов'язковий характер; гарантія з боку радянської держави; забезпечення примусом та державним переконанням; осуд та покарання; процесуальний порядок. Наведені приклади реалізації даних ознак у змісті нормативно-правових актів, спрямованих на охорону природи.

Ключові слова: державний примус, юридична відповідальність, охорона природи, нормативно-правовий акт, ознаки, природні об'єкти.

Аннотация

Бойчук А. Ю. Понятие и признаки юридической ответственности за правонарушение против природы в советский период. – Статья.

В статье рассмотрены подходы советских авторов к понятию юридической ответственности за правонарушения против природы. Исследовано содержание пяти признаков юридической ответственности, к числу которых относятся: формальная определенность; обязательный характер; гарантия со стороны советского государства; обеспечение принуждением и государственным убеждением; осуждение и наказание; процессуальный порядок. Приведены примеры реализации данных признаков в содержании нормативно-правовых актов, направленных на охрану природы.

Ключевые слова: государственное принуждение, юридическая ответственность, охрана природы, нормативно-правовой акт, признаки, природные объекты.

Summary

Boichuk A. Yu. Definitions and features of legal liability for offenses against nature in the Soviet period. – Article.

The article deals with the approaches of Soviet authors to the concept of legal liability for offenses against nature. It is investigated five features of legal responsibility, including: formal certainty; binding character; guarantee from the side of the Soviet state; ensuring coercion and state persuasion; condemnation and punishment; procedural order. Examples of implementation of these features in the content of normative and legal acts aimed at the protection of nature are given.

Key words: state coercion, legal responsibility, nature protection, legal act, signs, natural objects.